

Uvodna reč

Andrija Jurić

Pisac Samjuel Džonson piše:

„Sva teorija je protiv slobode volje; sve iskustvo je za.”

Naše intuicije nas ni u šta drugo ne uveravaju, niti iskustvo tako čvrsto poučava, kao u to da smo slobodni. Verujemo da je podizanje ruke rezultat naše volje sa istom sigurnošću kao i u postojanje predmeta pred nama. U istom duhu, fizičar i nobelovac Artur Kompton tvrdi kako je pomeranje ruke svojom voljom „neposrednije i sigurnije znano nego čak i dobro ispitani Njutnovi zakoni, i ako ti zakoni poriču nečiju sposobnost da pomera ruku po volji, prikladniji zaključak je da Njutnovi zakoni zahtevaju izmene”. Intuicije po pitanju naše slobode volje toliko su snažne da smo zarad njih spremni modifikovati i prirodne zakone. S druge strane, svi dokazi, a posebno oni iz savremene neurofiziologije i psihologije, svedoče protiv nje.

Paradoks nije lako otkloniti, s obzirom da ulog koji se ima izgubiti eliminacijom slobode volje nije beznačajan – ona ulazi u sam pojam čoveka i ljudske prirode. Religijski mitovi naučavaju da je čovek, kušanjem ploda s drveta poznanja, postao nalik bogu „znajući šta je dobro šta li zlo”. Čovek nije izgubio svoju urođenu, prirodnu nevinost time što se ogrešio o zapovest, nego sposobnošću da sagleda dobro i zlo, a što je još važnije, da odabira između ta dva, stekavši uračunljivost i odgovornost za svoja dela. Jedino onaj ko razborito rasuđuje između dobra i zla, te odabira između njih, može biti predmet moralne osude. Sledeći tu nit, Mirandola smešta čoveka u središte sveta, a na pola puta između zveri i anđela, smrtnih i besmrtnih, upravo zato jer je slobodan postati i jedno i drugo – „po svojoj volji [...] prirodu svoju određivati [...] sebi na volju i sebi na čast, bivajući svoj slikar i vajar”. Sloboda volje

preduslov je čovekova samoodređenja.

Posedujući slobodu, čovek nije naprosto uronjen u prirodnu okolinu i nužnost. Za nemačke idealiste sama svest pronalazi svoj izvor u slobodi. Fihte tvrdi da mišljenje mišljenja počiva na „uzdizanju pomoću slobode” – da se uvide mehanizam i nužnost. Ja je samodelatno i ono postavlja spoljašnji svet, što u prvi plan dovodi samoodređenje volje, njenu autonomiju i primat praktičkog. Kant je spreman ići toliko daleko da „pogazi” svoje ranije tvrdnje u *Kritici čistoga uma*, postuliranjem noumenalnog Ja sposobnog da prevaziđe formirani empirijski karakter ili habitus. Drugim rečima, možemo odlučno reći „Ne” svojoj prošlosti i ličnosti, i delati tako kao da to činimo prvi put. Takvo delanje tada jeste kreativno, jer ono ne sledi ustaljene obrasce. Negiranjem samog sebe mi postajemo i bestemeljni. Čovek je tako, prema Šeleru, biće sposobno „da se *izvije* nad sebe” samog, da nadmaši „samo sebe i svijet”. Te ideje podstakle su i egzistencijaliste da tvrde kako „nema ljudske prirode [...] čovjek nije ništa drugo nego ono što od sebe čini.” On je slobodan, jer izvan sebe nema razloga za delanje kojim bi se opravdao, pa, tvrdi Sartr: čovek je „osuđen da bude slobodan [...] jer je, jednom bačen u svijet, odgovoran za sve što čini”. Kao što i Platon veli: „krivica u biraču”.

Sloboda uvodi i unutrašnji sukob sa samim sobom: kazivanjem „Ne” svojoj prirodi i ustrojstvu. Držimo da je osoba koja je mogla delati drugačije, a nije, moralno slaba da se odupre svojim porivima. U tome bi smislu vrhunac slobode bilo izjavljivanje „Ne” i samoj slobodi, odnosno, daljoj mogućnosti da se sloboda uživa, a to je kazivanje „Ne” životu. Čovek je biće slobodno da bira svoju slobodu, pa i nauštrb sopstvenog života.

Time je ideja slobode volje utkana ne samo u legalističke i moralističke teorije, već i u određenje i samoodređenje čoveka. Biti čovek znači isto što i biti slobodan, a negiranjem slobode negira se i čovečnost čoveka. Verujemo kako čovek nije puki automat prirode, čiji su postupci determinisani, bilo neurofiziologijom, bilo stanjem sistema univerzuma na njegovom početku. Takav automat za nas i nije čovek, on u nama izaziva odbojnost. Čovek se ne zadovoljava čak ni pomišlju da njegova odluka može biti motivisana nečim izvornijim, a materijalnim. Recimo, nije dovoljno da moja odluka da podignem svoju ruku ima svoj izvor u neuronima, ne – ona mora biti *moja*, izraz moje individualnosti; ona mora imati svoj izvor samo u meni i ni u čemu drugom. Stoga, Aristotel određuje čoveka kao „počelo djelatnosti”, a voljnim „ono čemu je počelo u samome počinitelju”.

S obzirom na usku povezanost slobode volje i određenja čoveka, ne treba iznenaditi da je to pitanje zaokupljalo pažnju filozofa milenijumima. Glavne struje mogle bi se grupisati u tri ključna stanovišta: determinizam, indeterminizam i kompatibilizam.

Determinizam u sebi nosi metafizičku pretpostavku materijalizma i ontološki zatvorenog kauzalnog sistema prirode. Prema ovom stanovištu, svi događaji odvijaju se mehaničkom nužnošću, nalik na časovnik, gde se čestice ponašaju kao bilijarske kugle. Svi su događaji određeni prirodnim zakonima, te je jedna od posledica takve striktnosti i potpune zakonitosti zbivanja – *predvidivost*. Stoga, iz potpunog opisa stanja sistema u bilo kom trenutku i iz navođenja svih zakona, moguće je dedukovati precizan opis stanja sistema u bilo kom drugom vremenu. Determinizam je, dakle, pretpostavka opšte kauzalnosti. Nužnost je uslovljena materijalistički ili providenjem, uključujući time i ljudsko delanje. Sloboda volje isključuje se kao iluzija, jer u determinističkom svetu ne postoji mogućnost izbora. Čovek je materijalno i psihički određen, te je volja apsolutno podređena spoljašnjim i unutrašnjim uzrocima. Tako se može govoriti i o genetskim predispozicijama za zločin (recimo, kleptomanija ili odsustvo empatije i povišena agresivnost usled moždane lezije). To je možda najbolje opisano Šopenhauerovim rečima: „čovek stalno čini ono što hoće, a to ipak čini nužno. A to je zbog toga što on već *jeste* ono što on hoće”. Mi smo „slobodni” da činimo ono što hoćemo, ali ne i da hoćemo ono što hoćemo. Determinizam vodi ka fatalizmu.

Glavni problem determinizma predstavlja objašnjenje moralne odgovornosti, koja biva ozbiljno narušena ukoliko nismo mogli delati drugačije – nemamo pravo kritikovati, kažnjavati ili smatrati nekoga odgovornim kada on dela poput automata. Odgovornost i osuda zavise od slobode volje i same mogućnosti da je osoba mogla učiniti drugačije, nešto što determinizam odbacuje. Možemo se odlučiti i truditi da težimo vrlini i pravičnosti, no, ne možemo se odlučiti da budemo inteligentniji. To je prirodna predispozicija koja ne zavisi od volje, te ne možemo biti odgovorni za naše prirodno ustrojstvo, kao ni za postupke koji odatle proizilaze. Postaje jasno da je upravo *subjektivni faktor* predmet etičkog vrednovanja.

Prema stanovištu indeterminizma, događaji nisu u potpunosti određeni prethodnim uzrocima i prirodnim zakonima. U polju fizike to se objašnjava slučajnošću i neodređenošću. Pa tako, pojava kvantne mehanike, kao i Hajzenbergov princip neodređenosti, dovode u pitanje determinizam u mikrosvetu. Indeterminizam vidi budućnost kao otvorenu – sadašnje stanje grana se u nekoliko mogućih scenarija, a ishod zavisi od svesnih odluka subjekta. Time se ostavlja prostor za slobodu volje, jer smo slobodni da načinimo izbor između različitih mogućnosti. Naša volja nije unapred određena fizičkim, psihičkim, socijalnim ili kulturološkim uzrocima. Čovek u svojim odlukama i volji nije određen motivima i uzrocima, već slobodno odlučuje nezavisno od unutrašnjih i spoljašnjih činilaca. Stoga, indeterminizam omogućuje moralnu osudu, jer uvek ostaje stvarna mogućnost da je čovek mogao delati i drugačije, odnosno, da je mogao izabrati drugu opciju. Gorepomenuti intuitivni osećaj slobode počiva upravo na uverenju kako je čovek u istoj situaciji mogao postupiti drugačije.

Problem sa indeterminizmom leži u tome što narušava metafizička materijalistička načela nauke pretpostavljajući da se kauzalni niz prirode na određenim mestima *prekida* i vodi u alternativne mogućnosti. Upravo to mesto prekida može se uporediti sa gorepomenutim Kantovim noumenalnim Ja, koje transcendirira formirani empirijski karakter. Kao empirijsko, čovekovo delanje potčinjeno je prirodnom kauzalitetu, ali čovek je takođe i stanovnik inteligibilnog sveta u kom njegovo odlučivanje poseduje potpunu slobodu. Čovek je slobodan da od sebe započne lanac događaja u svetu. Recimo, mogu biti motivisan i pod pritiskom svojih nagona da učinim zlodelo. Tad ti nagoni,

ili u drugom slučaju navike i habitus, čine empirijski deo moje osobe. Međutim, ja sam istovremeno i onaj koji se uvek može odupreti tome – tada je to „ja sam” ono Ja koje se suprotstavlja svojim nagonima ili svom karakteru. Ako uspem da se oduprem, ocenjen sam kao moralno snažna osoba sa integritetom, dok sam u suprotnom slab. Dakle, noumenalno Ja predstavlja onaj subjektivni element i predmet moralne osude. Međutim, svojstva, poreklo i priroda takvog neempirijskog subjekta, a koji se upliće u kauzalno zatvorenu prirodu, ostaju neobjašnjeni. Indeterminizam, čini se, vodi u dualizam.

Prema kompatibilizmu, sloboda volje i determinizam prirode mogu biti međusobno usklađeni. To kontradiktorno stanovište bi, zapravo, bilo najrasprostranjenije uverenje. Većina nas spremna je prihvatiti da živimo u determinističkom i mehanicističkom svetu; to vidimo od

nivoa kretanja planeta, pa sve do čestica. Istovremeno, ista većina takođe bi prihvatila i da smo *mi* slobodni u takvom svetu, da naša sloboda volje nije potčinjena prirodnom nužnošću. Međutim, glavni nedostatak kompatibilizma jeste funkcionalna teorija kojom bi se dve strane usaglasile.

Problem slobode volje ne mora nužno biti vezan uz determinizam i uzroke iz prošlosti. Naprotiv, naše intuicije govore nam da smo slobodni u orijentaciji ka budućnosti, u odnosu na ono što bi *trebalo biti* ili na sposobnost zamišljanja alternativnih mogućnosti i ishoda. Neophodno je razraditi teoriju sistema koji bi mogao projektovati sebe u buduće i moguće scenarije i kontekste, te retroaktivno uskladiti svoje sadašnje ponašanje sa željenim ciljem. Jasno je da ono što takvom sistemu ne sme nedostajati jeste samosvest.